

DİN EĞİTİMİNDE HEDEFLER

Doç.Dr.Selahattin PARLADIR

Bu konuyu ele alırken esas soruyu şöyle ifade edebiliriz: Din eğitimi hangi hedefleri göz önünde bulundurur? Cümleyi açmak için şu soruları eklemek faydalı olacaktır: Dinin iyi insan anlayışı nedir? Dine göre iyi insan hangi özellikleri taşır? Önce eğitim, hedef ve din kavramları üzerinde durmak uygun olacaktır.

Eğitim: Eğitim -dar manada- insanın davranışında istenilen bir değişiklik meydana getirmek veya davranışı şekillendirmek demektir. Bir âyetteki ifade ile "her insan sahip olduğu şekle göre (şâkile) hareket eder" (*Kur'an (K):17/84*)* Şâkile kavramının, davranışın altında bulunan fitrî kabiliyetlerle sonradan kazanılan inanç ve tutumları, dünyaya bakış tarzını ifade ettiği söylenebilir. Her eğitim veya şekillendirme işinde bir şekil (form) göz önünde bulundurulur; çocuk ve gençlere o şekil verilmeye çalışılır.

Eğitimin insan nev'ine ait genel ve tabii bir hadise olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bir âyette ifade edildiği gibi Allah insanları "analarının karnından bir şey bilmez olarak çıkarmış", ancak öğrenmesi için duyular ve öğrenme kabiliyeti (kalb) vermiştir (*K: 16/78*). Bir anne şefkatle çocuğuna yiyecek verirken, aynı zamanda bir takım değerler de verir. Çocuk gıda almaya hazır olduğu gibi bilgi almaya da hazırdır.

İnsanla hayvan arasındaki en önemli fark buradadır. Ayetin ifadesiyle hayvan türleri Rablerinin kendilerine çizdiği yolları takip etmek zorundadır (*K: 16/68,69*). Bu yüzden türlerinde görülen teknik becerileri icra hususunda ya hiç beklemeden veya kısa bir olgunlaşma dönemi sonunda tamamlanmış hale gelir ve değişmez bir

* Bundan sonra (*Kur'an*) yerine (*K*) harfi kullanılacaktır.

mekanizma olarak çalışır. İnsan ise sadece güdülere sahiptir. Bunların belli bir giderilme tekniğinden mahrumdur. Bunun yerine ihtiyaç ve istekleri çok çeşitli giderme yollarını öğrenmesine imkân verecek kabiliyetlere (yetenek) sahiptir. Sosyal çevre bu kabiliyetleri işleyerek yeni yetişenlere kendileri bakımından iyi ve ideal olan şekli vermeye çalışır veya onları sosyalleştirir.

Hedef : İhtiyaç ve isteklerle bunları tatmine yarayan davranışlar arasında, davranışa kılavuzluk edecek ruhî alan, iyi kabul edilen özellikleri taşıyor hale getirilmek istenir. Eğitimin hedefleri dediğimizde, işte bu özellikler hakkındaki fikirlerimizi kastederiz. İhtiyaçları gidermeye yönelik istekler, öğrendiğimiz bu zihni haritayı kullanarak hedefe ulaşır (veya ulaşamaz). Doğuştan olup olmaması bakımından insanın istekleri fizyolojik ve psikolojik iki grup içinde ele alınır. Yöneldikleri hedef itibarıyla de üç grupta toplanmaktadır: Şahsî, özgeci ve ideal istekler. İnsan ihtiyaç ve isteklerinin karşılanmasına yarayan davranışlarla ilgili olayların genel olarak altı grupta toplanabileceği kabul edilir. Bunlar din, hukuk, ilim, ekonomi, ahlâk ve estetikdir. Ancak eğitimde hedef konusu, iki tip özellik grubu içinde ele alınır. Bunlardan biri, insanın potansiyel kalitelerini geliştirerek onu toplumun iyi bulduğu özellikleri taşıyor hale getirilmesidir (İyi insan, iyi vatandaş). İkinci grup hedefler bir iş veya meslekî formasyon kazandırmaya yöneliktir. Birinciler insanın "adam" olmasını, ikinciler bir "iş ve meslek sahibi" olmasını sağlar.

"İyi insan"ın teşkil edilmesi, eğitimde hedefi tarif eden en genel ifadedir. Ancak "iyi olan" nedir? İnsan davranışlarının altına konulacak bu özellikler nelerdir?

İyi'nin ne olduğu meselesi önemli bir tartışma konusudur. İyi dediğimiz şeklin içi, toplumun insan ve değer anlayışına göre doldurulmaktadır. İyi sayılan özelliklerin (fazilet) nelerden ibaret olduğu sahip olunan din, felsefe, gelenek, ideoloji ve yönetim şekline göre değişmektedir.

Felsefe sistemlerinde, hayatın ve insan davranışlarının hangi hedefe yönelik olması gerektiği veya davranışın uyması gereken iyi'nin neden ibaret olduğu meselesi, üzerinde en çok kafa yorulan konulardan biridir. Bu açıklamaları iki genel grupta toplamak mümkündür. Bir kısmına göre sadece fizyolojik ve bencil ihtiyaçları gidermenin verdiği haz veya ferdî tatmin ve fayda önemlidir. Diğer grubun anlayışına göre bu, doymuş domuzun mutluluğudur. İnsana yaraşan, anlık ve bencil zevklerin akıl ile frenlenmesi sonucu doğan olgunluk (kemal), daha devamlı ve özgeci olan fayda ve mutluluktur. Bunlara göre bencil güçler üzerinde aklın kontrolünü sağlamak, meşhur benzetme ile sürücünün bindiği hayvanı yönetmesi gibidir.¹ Görüldüğü gibi burada iyi'yi açıklayan ikinci sıra bazı genel kavramlar ortaya konulmuştur.

1) Geniş bilgi için bkz. Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, I-II c., İstanbul Ün.Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1965; Ayrıca benzetme için bkn. Sultan Veled, *Maârif*, çev. M.Ü.Anbarcıoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1984, s.20-21.

İslâm ahlâkçıları görüşlerini islâm filozoflarının da benimsediği bir psikoloji anlayışına dayandırmışlardır. Buna göre, insan nefsindeki üç kuvvetin iki aşırı uç arasındaki orta (normal) durumu fazilet sayılmıştır. Potansiyel olarak bulunan melekî (bilme-düşünme) gücün eğitilmesiyle hikmet; sebuî (öfke, saldırganlık) gücün eğitilmesiyle şecâat; behîmî gücün eğitilmesiyle iffet özellikleri (fazilet) insan ruhunda bir alışkanlık (meleke, yatkınlık) halini alır. Eğitimin nihaî hedefi, bu zihnî, hissî ve irâdî özelliklerin denge içinde çalışır hale getirilmesidir ki buna adâlet denilmektedir. Ahlâkçılara göre iyi insan hikmet, şecâat, iffet ve adâlet özellikleri taşıyan insandır. Ahlâk kitaplarında bütün iyilik ve kötülükler bu dört genel özellik altında sıralanmıştır.

İslâm ahlâkçıları insanın istek ve güçleri ile davranışları arasında, bu güçlerin şekil alacağı dört huy, alışkanlık (ahlâk) kanalı oluşturmayı eğitimin hedefi saymışlardır. Görüldüğü üzere burada ahlâk, gerçeklik ve değer bilgisiyle, bunların eylem haline gelmesini sağlayacak bir ruhî yatkınlık manasında kullanılmaktadır. Kınalı-zâde'nin ifadesiyle bu özellikleri taşıyan kimse "eşyayı lâıyk ne ise öyle bilir, ef'ali lâıyk ne ise öyle kılar." Çünkü ahlâk "ilm-i tıbb-ı rûhânîdir."²

Din : İnsanlık tarihinde istekle hareket arasındaki bu alanı şekillendirme hususunda en etkili kurum din olmuştur. Kültürlerin manevî unsurları genellikle dinî bir temele dayanır. Dinî kurallar, insan tabiatındaki dinî temayülü şekillendirip insan için geniş bir dünya görüşü sağlarken, bu görüş sayesinde diğer isteklerin makûl bir sınır içinde giderilmesine imkân vermektedir.

Dinî bilgilerin iki ana konuyu ihtiva ettiği söylenebilir. Biri metafizik âlemi tanıtan bilgilerdir. Diğeri tamamen insanın Tanrı ve diğer varlıklara olan temayüllerini şekillendirmeye yönelik iyi davranış kalıplarıdır. Metafizik âleme inanma (iman) sadece bir tasdik olmaktan fazla bir şeydir. Tanrının huzurunda oluş, insan davranışını derinden etkileyen bir uyarılmışlık durumuna yol açar. Mutlak varlık, mü'min için zengin bir hissî tecrübenin uyarıcısı olur. Böylece iman, tasdiğe refakat eden korku, sevgi gibi duyguları da içine alır ve neticede insanda ibadet ve ahlâk davranışlarının içsel motivini oluşturur. Başka ifadeyle din insanın içine, istenilir davranışta bulunmasına imkân verecek bir motivasyon düzeni kazandırmaya, yani onu eğitmeye taliptir. Nitekim Hz. Peygamber kendisinin Allah tarafından eğitildiğini ve peygamberliğin bir çeşit öğretmenlik olduğunu belirtmiştir.³ Ayrıca Kur'an'a göre peygamberler, bir yaşama sanatını gösterme bakımından iyi birer model görevi de yapmaktadırlar (K: 33/21).

Bu kavram açıklamalarından sonra şöyle bir özet verebiliriz: Eğitim, bir şekillendirme işidir. Hedefler eğitimde gerçekleştirilecek iyi

2) Kınalı-zâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, I-II c. Bulak Matbaası, Mısır, 1248, I, 12, 18, 53, 54, 57.

3) Münâvî, *Feydul-Kadîr*, I-VI c., Beyrut, 1973, I, 224 ; İbn Mâce, Mukaddime, 17.

özellikleri (şekil) gösterir. Din, insanın iyi şekilde eğitilmesini sağlayacak etki ve değerlere sahip olduğunu belirtir.

İslâm Dini'nin insanda davranışların takip edeceği nasıl bir zihin şeması (paradigma) gerçekleştirmek istediği konusuna girmeden, insanın şekil almaya elverişli bu kabiliyet alanıyla ilgili zengin malzeme ve psikoloji anlayışını gözden geçirmek faydalı olacaktır. Bu konuya girerken, daha önce de üzerinde durulan şu bilgiyi hareket noktası olarak kabul edebiliriz: İnsan, davranışı şekillenmiş olarak doğmaz, ancak istenilir şekle sokulmaya elverişli bir kabiliyete sahip olarak doğar ve eğitim işi, kabiliyetleri şekillendirme sürecidir.

İslâm kültüründe istek-duygu ile davranış arasında, bu ham istek ve güçleri iyi davranışa çevirmek için işlenecek kabiliyet alanıyla ilgili hayli malzeme vardır. Daha önce hatırlatılan bir âyette insanın hiç bir şey bilmez olarak doğduğu, fakat ona öğrenmeye imkân verecek- duyular ve kalb verildiği belirtilmiştir (K: 16/78). Başka bir âyette bu manada fıtrat sözü kullanılmıştır. Burada gerçek din için Allah'ın insanda yarattığı fitrata yönelinmesi gerektiği bildirilmiştir (K: 30/30). Bu âyeti açıklayan Hadise göre "her doğan fıtrat üzere doğar ve sonra ana-babası (çevre) onu yahudi, hıristiyan veya mecusî yapar"⁴ yani bu fıtratı şekillendirir.

Dinî kavramları açıklayan sözlüklerde fıtrat kavramı, "yaratılıştan dini kabule hazır oluş" şeklinde tarif edilmektedir. Buna göre insan içinde Allah'ı bilme kabiliyeti ile doğar.⁵ Kelime manasını dikkate alarak fıtrat'ın "doğuyla getirilen"i ifade ettiği ve bunu kabiliyet (ability) sözüyle açıklamanın yanlış olmayacağı söylenebilir. Bazan şahsî farklılıkları açıklamak için kullanılmakla beraber, bugün geniş manada kabiliyet, Tanrı vergisi, doğuştan gelen meleke, iş başarma gücü; bir şeyi öğrenmek, yapmak, duruma uyum sağlamak hususunda organizmada bulunan fitrî güç, olarak tarif edilmektedir.⁶

Bu hususta yaratılışla ilgili dinî metinlerde, aynı anlam sahası içinde yer alan bir çok kavram ve açıklama vardır. Bazı âyetlere göre insan diğer varlıklardan farklı (üstün) olarak yaratılmıştır ve bu farklılık ona emanet verilmiş olmasından dolayıdır⁷ (K: 33/72) veya insan (beşer) fizyolojik yapısı üzerine Allah'ın kendi ruhu'ndan üflemesi ile farklı olmuştur (Hayvan+ruh) (K: 15/29; 38/71,72). İnsana halife denmesinin sebebi, tefsire göre Allah'ın kendi güç, irade ve diğer niteliklerin-

4) Buhârî, Kader, 3.

5) Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn*, I-II c., Kalküta, 1862 (den ofset, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984), (Fıtrat) md; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili -Türkçe Tefsir-*, I-X c., Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1960-1962, VI, 3822-3825.

6) Paul Foulquié, *Pedagoji Sözlüğü*, çev. C.Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, (Kabiliyet) md.

7) Yazır, *age.*, IV, 3934, 3935.

den bazı yetkiler vererek onu yeryüzünde kendisine vekil yapması manasına gelir (K : 2/30,31). Allah'ın Adem'i kendi suretinde yarattığını ifade eden Hadisi de bu manada anlamak gerekir. 8 Nitekim bilme ve öğrenme gücünden dolayı meleklerin insana saygı göstermesi istenmiştir (K: 2/30,31).

İnsanın kulluk için yaratıldığını belirten âyetin (K: 51/56) izahında kulluk için önce Allah'ı bilmek gerektiği ifade edilmiştir (K: 2/31-34).⁹ Bu açıklamanın şu iki hususa işaret ettiği söylenebilir. Biri insanın Allah'ın varlığını kavrayacak bir zihnî yeteneğe sahip olarak yaratıldığıdır. Diğeri, zihnî gücün Allah'ın varlığını kavrayabilecek şekilde geliştirilmesi gerektiğidir.

Şimdi tekrar belirtecek olursak, insan iki şeyi doğuştan getirmektedir. Bunlardan biri, daha çok kendini korumaya ve hazza yönelik ilkel dürtü ve istekler; diğeri bu isteklerin zararsız tatminini sağlayacak fakat henüz ortaya çıkmamış kendi dışına yönelik güçlerle kabiliyetlerdir. Bencil isteklerin frenlenip düzene sokulmasına imkân verecek kabiliyetler nelerdir? Bu konu, bir çok ilim dalının, özellikle psikolojinin tasvire çalıştığı bir alandır. Durum veya istek ile tepki arasında bulunan ve tepkiye istenilir şekil veren ruhî süreç görülmediği için, bununla ilgili izahlar çok kere muğlaklık arzeder. Bir açıdan bu güçler tecrübe ve edinilen mâlûmat sonucu doğan, daha çok özgeci ve üstün nitelikteki karşı isteklerdir. Çünkü biz istekleri tatmin etmesini öğrenirken bir çok yeni istekler kazanırız. İstek, bunu gidermeyi sağlayacak bilgiyi, bilgi yeni istekler edinmeyi sağlar. Karar verilirken çok kere bu zıt isteklerin birbiriyle çatıştığı görülür.

Bazan bu durum kaba ve ilkel isteklerin kültürden gelen tesirlerle insan içinde oluşan süper-ego tarafından engellenmesi olarak tefsir edilmektedir. İlkel ve kaba isteklerin oldukları gibi gerçekleşmesi engellenince, bunlar kültür tarafından hoş görülen kılıklar içinde ortaya çıkmaktadır. Bu, hırsızın gardiyan elbisesi giyerek hapisaneden kaçmasına benzetilmiştir. 10

İslâmî eserlerde insanın isteklerini düzene sokan kabiliyetin, bilme gücü (veya akıl) olduğu ifade edilir. Akıl (nefs-i nâtika), nebâtî ve hayvânî istekleri kontrol eden insanî güçtür. Ahlâk kitaplarında melekî gücün (akıl) gelişmesiyle ilkel olan sebûî ve behîmî güçlerin iyi bir şekilde işleminin sağlanacağı belirtilmiştir. Tasavvuftaki anlayışa göre de kötülük emreden nefsi (nefs-i emmâre) engelleyen güç nefsi-levvâmedir. 11

8) Yazır, *age.*, I, 299; Buhârî, *İsti'zân*, I; Müslim, *Birr*, 115.

9) Gazâlî, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV c., Mısır, ts., IV, 19.

10) Kişiliğin temel birimleri için bkn. Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s.407, 408.

11) Kınalı-zâde, *age.*, I, 90; H.Ziya Ülken, "Tasavvuf Psikolojisi", *Üniversite Konferansları 1944-1945*, İstanbul, 1946, s. 194-206.

İslâm Dini'nin bir temel iddiasını belirtmeden, buraya kadar söylenenleri kısaca şöyle ifade edebiliriz: İnsan bazı istek ve kabiliyetlerle doğar; istekler, belli bir kültür içinde işlenip şekillendirilen güç ve kabiliyetler aracılığı ile kendini ifade edecek bir yol bulur.

Fıtratla ilgili Hadiste açıkça belirtildiği üzere bu iddia şudur: İnsan fıtratla doğar, fakat içinde bulunduğu sosyal çevre ve kültür bu fıtratın (emânet, sûret, öz, ruh, kalp) normal olarak gelişmesini engeller. Hz.Peygamber bu durumu doğduğunda azaları tam ve sağlam olan hayvanın sonradan sahibi tarafından sakat edilmesine benzetmiştir.¹² Bu temel iddiadan hareketle İslâm Dini insan karakterini şekillendiren kültür kalıplarının niteliği üzerinde ısrarla durur. Mevcut din ve kültürler bozucu ve geri unsurlar ihtiva ettikleri için tenkide tabi tutulmuştur. İhtiyaç ve isteklerin normal akışına imkân verecek güç ve kabiliyet alanına çok defa yetersiz, bozuk ve eskimiş kalıplarla şekil verildiğinden, davranışlar geri ve ilkel bir halde ortaya çıkmaktadır. Oysa bir âyette belirtildiği gibi insanın, bozuk kültürün etkisinden korunarak (hanîf olarak) Allah'ın onu yarattığı tabîî halini (fıtrat) geliştirmeye çalışmak gerekir (30/30). Modern eğitimin öncüsü kabul edilen Rousseau kendi döneminde mevcut kültürün insan karakteri üzerindeki bu bozucu tesirlerine dikkat çekerken âdeta bu iddiayı tekrar etmektedir. Ona göre, çocuklar Allah'ın elinden iyi olarak dünyaya gelirler ve insanların ellerinde bozulurlar. İnsanlar çocukları dünyaya gelmez sargılar içine sararlar. "Bir çok ebe yeni doğmuş çocukların başlarını eğip bükerek onlara daha elverişli şekil verdiklerini zannetmekteydiler. Sanki Yaraticımız başlarımızın şeklini güzel yapmamış da ebelerin dışardan, felsefecilerin de içerden onu şekillendirmesi gerekiyormuş".¹³

Gerçekte din, istek ile davranış arasındaki bu düzenleyici mekanizmayı mümkün olduğu kadar mükemmel bir hale getirmeyi amaçlar. Hz.Peygamberin ifadesiyle dinin hedefi insanda bu mükemmel karakter yapısını (mekârim-i ahlâk) gerçekleştirmeye çalışmaktır. Onun benzetmesi ile vahiy, yağmurun topraktan bitkilerin çıkmasına imkân vermesi gibi, insan ruhundaki güç ve kabiliyetlerin ortaya çıkmasını sağlar.¹⁴ Başka deyişle din ve peygamberlerin görevi, kültürdeki deformasyonu düzelterek doğru ve insan yapısına uygun bir kültürle kişinin normal ve dengeli gelişmesini sağlamaktır. Bu da özetle, ilk adımda insanı gerçek ve değerlerin bilgisine sahip kılmak, ikinci adımda bu değerleri, insan davranışının içinden geçerken medenî şekil almasını sağlayacak bir içsel cihaz (akıl, irade, vicdan) haline getirmektir. Başka ifadeyle potansiyel güç ve kabiliyetlere, kişinin kendisine ve dışındakilere zarar vermemek ve yeni şartlara göre kendini ayarlamak üzere medenî bir çıkış yolu kazandırmaktır. Bunu bir barajda toplanan suyun elektrik üretimi, sulama vb. işlerde kullanılmak üzere kanallardan düzenli olarak akıtılmasına benzetebi-

12) Buhârî, Kader, 3.

13) J.J.Rousseau, *Emil (Yahut Terbiyeye Dair)*, çev. H.Z.Ülken-A.R.Ülgener-S.Güney, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s.12.

14) Müslim, Fedâil, 15; Buhârî, İlim, 20.

liriz.

Bencil güçler üzerinde kontrol edici insanî güçlerin ortaya çıkması, eğitim programının tesbitinde insan tabiatıyla ilgili doğru bir anlayışı göz önünde bulundurmaya mümkündür. Çok kere insan kabiliyetlerini şekillendiren kültür kalıpları ve eğitim ortamı, bu güç ve kabiliyetlerin normal olarak gelişmesine imkân vermeyecek bir durum arzeder. Fıtrat Hadisinin ortaya koyduğu anlayış açısından insan tabiatına uygun ve onun normal olarak gelişmesini sağlayan eğitim etkilerinin adı İslâm'dır. Bu etkiler onun tabiatındaki ilâhî ruh veya sûretin açılıp gelişmesine imkân verir ve böylece insan Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış iyi bir insan olur.¹⁵ Kur'an'da bozulmuş kültürlerin, (sempati, üstün değerlere yöneliş gibi) insanî özelliklerin ortaya çıkmasını engellediği üzerinde bilhassa durulmuştur. Böyle bir kültür, moral ve zihni yeteneklerin kapalı ve kilitli (mühürlü) kalmasına yol açmaktadır (K: 2/7; 4/155; 16/108; 45/23).

Buraya kadar eğitimde hedef kavramı ile, İslâm Dini'nin insana belli bir formasyon kazandırmak isterken nasıl bir psikolojiyi göz önünde bulundurduğu üzerinde durduk. Özetle insan türü (halife, beşer), fizyolojik yapısı üzerinde, bunların normal sınırlar içinde çalışmasına imkân verecek güç ve yeteneklere (emânet, ruh..) sahiptir. Bunların normal olarak gelişip şekillenmesi gerekir. Zaman zaman gelen ilâhî bilgiler ve peygamberler, kabiliyetleri dumura uğratan veya başarılı bir uyum için hiç de elverişli olmayan bir biçimde etkileyen kültürleri ıslah eder. Aslında saf haliyle dinî bilgiler, kabiliyetlerin (fıtrat) normal ve dengeli açılışını sağlar. Hedef bir bakıma, işte bu normal gelişmenin sağlanmasıdır.

İSLÂM DİNİ EĞİTİMİNDE HEDEFLER :

İslâm Dini'nin sunduğu tekliflere uymanın sonuçları hakkında bazı genel ifadeler kullanılmıştır. Çok genel bir ifadeye göre, dinî emirlere uyma inananlara fayda sağlayacaktır (K: 51/55; 87/9). Bazı din tariflerinde dine uymanın, insanı hayr'a yani ebedî saadete götüreceği belirtilmiştir. Dinî metinlere bakıldığında, insanın kendi isteklerini, Allah'ın isteklerine (âyât, zikrâ, hidâyet, rahmet, kıssa, emsâl, kitâb, hayır) göre yerine getirmesi; onda öyle bir ahlâk (yatkinlik) meydana getirir ki, böylece insan kötü sonuçlardan korunur, doğru ve yanlış düşünüp anlaması, kötü yoldan dönmesi, hidayet ve felâha ulaşması sağlanır (leallehüm yettekûn, yetezekkerûn, yetefekkerûn, yefkahûn, yehtedûn, yüflihûn, yerciûn...) (K: 2/187; 6/69; 28/43; 7/176; 59/21; 6/65; 23/49; 22/77; 7/174). Âyette insanın kulluk için yaratıldığı (K: 51/56), Hz. Peygamberin ifadesiyle de dinin hedefinin ahlâk güzelliği olduğu belirtilmiştir.¹⁶ Bunlardan şöyle bir psi-

15) Gazâlî, *İhyâ*, IV, s.306; *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâi'l-Hüsnâ*, Kahire, ts., s. 72 ("Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanın").

16) Aclûnî, *Kesfu'l-Hafâ*, I-II c., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1351, I, 287; "Din" tarifle-

kolojik açıklama çıkarmak mümkün görünüyor : Yaratıcısına yönelip O'nun emirlerine kulak vermesi, insanın ruhî yapısına , iyi işlerin (sâlih amel) kaynaklandığı bir formasyon veya üstün ahlâk kazandırır. Neticede, bir Hadise göre, kulla Allah arasındaki sevgi ve yakınlık, insandaki ilâhî suret ve yetenekleri ortaya çıkarır, artık Allah onun işiden kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olur.¹⁷

Hz.Peygamberin açıklamalarında dinin hedefinin açıkça insanı nitelikli hale getirmek olduğu belirtilmiştir. Ona göre en iyi müslüman, ahlâkı en güzel olandır.¹⁸ Burada ahlâk kavramının sadece moral nitelikleri değil, aynı zamanda zihnî özellikleri de içine alan geniş bir manada kullanıldığını belirtmek gerekir. Mü'min dediğimiz iyi insan tipi, zihnî ve moral fonksiyonları gelişmiş kimsedir. Kâfir ise moral düşüklük ve zihnî darlık içinde olan kimsedir. Nitekim İslâm literatüründe ahlâk, geniş manada psikolojik bir kavram olarak tarif edilmiştir. Buna göre ahlâk, bir meleke (yatkinlik, tutum ve eğilim) dir ki, onun sebebiyle nefisten fiiller kolaylıkla sâdir olur.¹⁹

Şimdi İslâmî eğitimin insanı hangi özellikleri taşıy hale getirmeyi amaçladığı konusuna geçebiliriz. Din eğitim ve öğretiminden nasıl bir sonuç doğması bekleniyor? Din dediğimiz kuralları öğrenme ve peygamberi model alma sonucunda meydana gelen insanın sahip olduğu özellikler neler olmalı?

İnsanı eğitmeye yönelik her faaliyetin hedefi iyi insanı teşkil etmektir. Çocuğunun din eğitimi almasını isteyen halktan bir kimse, onun "namazını- abdestini, büyüğünü-küçüğünü bilen, ölünce arkasından bir fâtiha okuyacak hayırlı bir evlât" olmasını beklemektedir. Devlet, okullarda din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin verilmesini gerekli bulurken, din vasıtasıyla çocuk ve gençlerin topluma ve değerlere sağlıklı intibakını, böylece birlik ve bütünlüğün korunmasını sağlamayı hedefleyebilir. Burada hatırlanması gereken husus, - gözetilen gaye nasıl ifade edilirse edilsin- çocuğun eğitim faaliyeti sonunda yeteneklerinin açılmış olmasının gözetilmesi, toplum ve kültür taleplerinin çocuğun tabii güçlerini kilitleyecek şekilde kullanılmamasıdır. Çağdaş bir filozof-yazar bir çok eski ve yeni eğitim sisteminde öğrencinin bir gaye değil, daha çok toplum için bir vasıta olarak eğitildiğine işaret etmektedir. Rousseau'ya göre de genellikle eğitim sistemleri insanı değil, belirli bir vatandaş olan insanı yetiştirmektedir. Çocuk herhangi bir meslek sahibi olmadan önce insan olmalıdır.²⁰

ri için bkn. el-Lekânî, *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1955, s.16; Tehânevî, *age.*, (Din) md.

17) Buhârî, Rikâk, 38.

18) Ahmed b. Hanbel, III, 464.

19) Kınalı-zâde, *age.*, I, 53.

20) Bertrand Russel, *Terbiyeye Dâir*, çev. H.Dereli, MEB.Yayınevi, Ankara, 1964, s.32-42;

İster genel; ister özel manada okul, ders veya konularla ilgili olsun, bugün hedefler gruplandırılırken insan psikolojisinin esas fonksiyonları dikkate alınmaktadır. Bunlar insan ruh yapısının bilme-düşünme (kognitif), duygu-istek (affectif) ve psiko-motor fonksiyonlarıdır.

Bilindiği gibi, insanın iç veya dış çevresinden aldığı uyarıcılar, bir yandan manalı bir bütün olarak idrak edilirken, diğer yandan o kişinin ihtiyaç ve istek durumuna bağlı olarak müspet veya menfî bir etkilenme ve çok kere bu hedefe karşı yaklaşma veya uzaklaşma şeklinde bir reaksiyon doğurur.²¹ Bu yaşantıların izleri ruhî yapıda korunur, sonraki bilme-düşünme, istek-duygulanma ve kararları etkileyen, şekillendiren bir alt yapı, paradigma, zihin haritası görevi yapar. Meselâ yenen bir meyvanın rengi, kokusu, şekliyle ilgili bilgisine sahip oluruz. Aynı zamanda bu meyvanın yiyen kimse için bir değeri (tatlı, acı) de oluşur. Meyvayla ilgili tecrübe daha sonra açlık durumunda bu meyvanın bir tercih objesi (hedef) olmasını sağlar. Fertlerde eşya ve olaylarla ilgili bilgi ve değerler, yeni katılanların tabii ve zorakî vârisi olduğu bir toplumun ortak repertuarı haline gelir. Ferdin etkisi altında kaldığı bu sosyal repertuarın her zaman doğru ve değerli olan unsurları ihtiva ettiği söylenemez. Kültürler zaman zaman, artık işe yaramaz bir takım kalıplaşmış hal tarzlarını titizlikle korumaya devam ederler veya değer sistemlerinin dağılıp bozulduğu bir anomaliye (kuralsızlık) düşebilirler. Peygamberler kültürün yetenekleri dumura uğratarak insanların karakterlerini, başarı ve mutluluğu engelleyecek şekilde kalıplayıcı bir hal aldığı veya toplumu ayakta tutan değer ve kuralların çözüldüğü zamanlarda, kültürde gerekli düzeltmeleri yapmak üzere görevlendirilmişlerdir.

1. ZİHNÎ HEDEFLER :

Bilme ve düşünme yeteneğinin geliştirilmesi İslâm Dini'nin üzerinde ısrarla durduğu bir husustur. Tenkit edilen dönemin veya hayat tarzının câhiliye (bilgisizlik) olarak nitelenmesi, yeni dönemde bilgiye ne kadar büyük önem verildiğini gösterir.

Müslümanın bilme ve düşünme tarzını tesbite çalışırken önce, İslâm'ın bilgiye affettiği fonksiyon ve bilginin niteliği hakkındaki görüşünü ortaya koymak gerekir. Bilgi derken, öğrendiğimiz her şeyi kastediyoruz : Gerçeklik ve değer hükümlerini, teknikleri, sanatı... İnsan sosyal bir çevrede doğar ve çeşitli yollarla bu çevredeki kültürü öğrenir. Alınan bilgiler onun ham motivlerini şekillendirir, aynı zamanda bilme-düşünme ve duygu yeteneklerinin gelişmesine imkân verir. Belki daha

Kemal Ayaş, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara Ün. Dil ve Tarih, Coğrafya Fak. Yayınları, Ankara, 1980, s.188.

21) Paul Guillaume, *Psikoloji*, çev. R.Şemin, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1970, s. 60.

önemlisi, alınan bilgi ve kültürün niteliği, değeri konusudur. İslâm Dini bu noktada titizlik gösterir ve bunu nerdeyse din ve peygamberlik kurumunun esas meselesi olarak görür. Temel iddiası şudur : Alınan bilgi ve kültür, fıtratın sağlıklı açılmasına imkân vermelidir. Oysa insan ruhunu şekillendiren bu etkiler, çok zaman yeteneklerin dengeli ve tam olarak gelişmesine imkân vermeyecek bir hal alması sebebiyle insan eksik ve hayvan seviyesinde kalmaktadır (K: 7/179; 25/44; 47/12). Kur'an'ın ifadesiyle maruz kalınan bozuk ve ilkel kültür etkileri yeteneklerin (kalp) üzerinde bunların çıkmasını engelleyen bir baskı ve kilit halini almakta (K: 2/7; 30/59), böylece davranışın doğru bir uyum olarak ortaya çıkması için lâzım olan gelişmiş bir motivasyon düzeninden mahrum kalmaktadır. Başka deyişle kişinin içinde bulunduğu şart ve etkiler ile kişinin buna verdiği cevap (davranış) arasında, durumun doğru olarak değerlendirilmesini sağlayacak zihni mekanizmalar bulunmadığı için davranışlar ilkel, çabuk ve fevrî bir yansıma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple âyetlerde câhiliye insanının bilgi kaynakları ve motivasyon düzeni yoğun bir tenkide tâbî tutulmuştur. Buna göre câhiliye âdet ve gelenekleri ruhî yapıyı öyle bir kalıp içine alırlar ki, bunun içinde bilme-düşünme yeteneği gelişme imkânı bulamaz ve atalardan alınan bu etkilerin zihindeki izleri, davranışlar için terkedilmez, değiştirilmez mecburî bir istikamet tayin eder. Kur'an'a göre câhiliye davranışını şekillendiren zihni yapı, doğru bilgi ve akıl değil, basit ve ilkel isteklerin (hevâ) uygun bir şekilde işlenmesine elverişli olmayan zanlardır.

"Onlara, 'gelin Allah'ın indirdiğine ve peygambere uyun' dendiğinde, 'atalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter' derler; ya ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyse?"(K: 5/104).

"Bir kötü iş yaptıkları zaman şöyle derler: Biz babalarımızı böyle yapar bulduk, Allah böyle yapmamızı emrediyor"(K:4/28)

"Bunlar sizin ve babalarınızın taktığı adlardan başka bir şey değildir. Allah onları destekleyen bir delil indirmemiştir. Onlar sadece zanna, nefislerinin isteklerine tâbî olurlar"(K: 53/23).

"Onların çoğu zanna uyarlar; oysa zan hiç bir gerçeği ifade etmez" (K: 53/28).

İlâhî bilgi ve peygamberlerin örnek sünneti, insan tabiatında yeteneklerin açılması için bir anahtar görevi yapmaktadır. Bilgiden zihin bakımından iki fonksiyon ortaya çıkarması beklenmektedir. Biri öğrenilen davranış kalıpları ile belli durum ve şartlarda en uygun davranışa (amel-i sâlih) imkân hazırlamak; ikincisi, yeni durum ve şartlarda mevcut bilgilerden yeni bir uyum kalıbı oluşturmak.

Bir müslümanın bilme-düşünmesiyle ilgili (kognitif) olarak teşkil edilmeye çalışılan karakteri bu iki bakımdan ele alabiliriz :

a) Davranışın şekillenmesinde bilginin ön-şart olduğunun bir esas olarak

kabulü, bir müslüman için bilginin değerini önemli hale getirmiştir. İlk âyetlerden itibaren İslâm Dini bilginin üstünlüğünü vurgulamasıyla bilgisizlik (câhiliye) döneminden en önemli farkını ortaya koymuştur. Genel olarak bilgiye açıklık ve mümkün olduğu kadar çok bilgi edinme ("Rabbim bilgimi artır" K: 20/114), yeni zihniyetin en belirgin özelliği olmuştur. Hz.Peygamberin ifadesiyle "ilmi talep etmek her müslümana farzdır."²² "Bilgi (hikmet) mü'minin kaybettiği bir şeydir, onu nerede bulursa alır."²³ Bu anlayış, bilgiye ulaşmada herhangi bir otorite, kültür ve coğrafya gözetilmemesi gibi gerçekten medenî ve geniş bir çerçeve çizmektedir. Âyette işaret edildiği üzere bilgi güç ve üstünlük sebebidir (Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? K: 39/9). Hadisteki açıklamaya göre ilim, âlimlerin olmaması ile ortadan kalkar ve böyle bir durumda insanların başvurdukları câhil kimseler bilmeden cevaplar vererek sonuçta hem kendileri sapar, hem de başkalarını saptırırlar.²⁴

Bilgiye teşvik ; bilgiyi kazanma ve korumanın vasıtalarını da önemli hale getirmiştir. "Oku" emriyle başlayan ilk âyetlerde "kalem"in, Allah'ın ikram ettiği bir armağan olduğuna dikkat çekilmiş, okuma-yazma, oluşmaya başlayan yeni kültürün, eskisinden farkını belirleyen bir özelliğini teşkil etmiştir. Nitekim yazı bilenler Hz.Peygamberin çevresinde vahiy kâtipliği gibi bir mevkiye yükselmişlerdir. Ayrıca çocukların yazı öğrenmesi için her türlü fırsattan yararlanma yoluna gidilmiştir (Yazı bilen harp esirlerinin, çocuklara okuma-yazma öğretme karşılığında serbest bırakılmaları gibi).

Burada esas üzerinde durulması gereken husus, doğru bilgiye ulaştıracak organ ve yöntemlerle ilgilidir. Bir âyette belirtildiği üzere insan hiç bir şey bilmez olarak doğar, verilen duyu organları (göz, kulak), zihne bilgi akışını sağlar. Ancak zihne çevre tarafından bazan öyle bir şekil verilir ki, bu durumda bilgi yolları işlemez bir hal alır. Âyetin diliyle kalpteki hastalık veya kapalılık duyu organlarının önüne bir perde gibi gerilir. Kafadaki bu engel ve hurafeler, insanın varlığı olduğu gibi idrak etmesine engel olur, maddî şeylere mutlak özellikler atfedilmesine veya Allah'ın maddî varlığa benzetilmesine sebep olur. Hz.Peygamberin fitratla ilgili açıklamasında, alınan bozuk kültürün, zihin gelişmesini engellemesi yüzünden insanların politeistik ve antropomorfik tanrı anlayışlarından kurtulamadıklarına işaret edilmiştir.

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiş ve gözlerine perde inmiştir" (K: 2/7).

"Onların kalplerinde hastalık vardır" (K: 2/10).

22) İbn Mâce, Mukaddime, 17.

23) 24 Tirmizî, İlim, 19.

24) Buhârî, ilim, 34; Müslim, İlim, 13, 14.

"Bizi çağırдыңın şeye karşı kalplerimiz kapalıdır. Kulaklarımızda bir ağırlık ve seninle bizim aramızda perde vardır. (K: 41/5).

Mü'min için doğru bilginin en güvenilir kaynağı, vahiy ve peygamberdir. Şu âyet bu hususta genel bir ölçü vermektedir: "Sizden bir karşılık istemeyene uyun, onlar doğru yoldadırlar" (K: 36/21). Bir çok peygamberle ilgili olarak yapılan açıklamalarda onların kişilik özelliklerinden eminlik (güvenilirlik, hasbilik) üzerinde ısrarla durulmuştur. Kur'an'da bir çok peygamberin etrafındakilere şöyle bir hatırlatmada bulunmaları istendiği bildirilmiştir:

"Ben sizin için emîn bir elçiyim. Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Ben sizden bu işten dolayı herhangi bir karşılık istemiyorum, benim ecrim âlemlerin Rabbine aittir" (K: 26/161-164).

"De ki : Sizden bir karşılık beklemiyorum , o sizin olusun ; Benim karşılığım Allah'a aittir" (K: 34/47).

Problemlerin hallinde başkalarının, özellikle bilenlerin fikrine başvurulması da genel bir prensiptir. Âyete göre bir iş yapılacağında birbirinin fikrini almaları mü'minlerin önemli bir özelliğini teşkil eder.

"Bilmiyorsanız, bilenlere sorun" (K: 16/43). "Onların işleri aralarında birbirine danışaraktır" (K: 42/38). "İş konusunda onlara danış" (K: 3/159).

Bununla beraber bilgi edinmek hususunda herkesin kendi duyularını ve aklını devreye sokması da gerekli görülmüştür. Müslüman için sağlam bir inanca ulaşmada en emin yol, Kur'an'da çok sık belirtildiği üzere fizik âlemde dikkatli bir gözlemde bulunmaktır (K: 2/259; 6/11; 30/50; 41/53). Çeşitli görünüşleri ile tabiat, tabiat-üstünün varlığını gösteren âyetler mecmuası sayılmıştır. Kur'an'da bu sebeple Allah'ın varlığını en iyi idrak eden âlimlerin derin dindarlığından bahsedilmiştir (K: 35/28). Aslında öğrenilen her türlü bilginin doğru olup olmadığı hususunda titizlik göstermesi, araştırma yapması müslümanın genel bir tutumu olarak görülmek gerekir (K: 49/6).

Kur'an'ın önlemeye çalıştığı psikolojik durumlardan biri, insanların olayları değerlendirmede, mevcut zihnî birikimlerini, daha üstüne bir şey konulamayacak derecede yeterli ve tam olarak görmeleri, öğrenme ve araştırmaya karşı direnmeleri şeklindeki yaygın eğilimdir. Kur'an böyle verilmiş bir hüküm veya çabuk inanmanın bilgiden değil, herhangi bir gerçeklik ifade etmeyen zandan ve basit arzulardan (hevâ) çıktığını, bundan sakınılması gerektiğini hatırlatmaktadır (K: 49/12; 53/23).

Burada hatırlanması gereken bir konu da bilme-düşünme sağlığının korunmasıyla ilgili olarak alınan tedbirlerdir. İdraki daraltan, zihin sağlığını bozan içki ve

uyuşturucu maddelerin yasaklanması, ayrıca eğitimde başa ve yüze vurulmasına izin verilmemesi bu kabil tedbirlerdendir.

b) Bilgi edinmenin önemli sayılması, bunun sadece bize çeşitli durumlarda davranışlarımızı şekillendiren kalıplar kazandıracak olmasından değil, belki zihinde yeni bilgiler üretecek bir mekanizmayı çalıştırmak için bilginin gerekli görülmesindedir. Zihne arzedilen bilgi ve kültür akıl yeteneğini işler vaziyete getirici bir nitelikte olmalıdır; zihin de üzerindeki gereksiz yükler sebebiyle açılmaz halde veya boş bırakılmış olmamalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi İslâm Dini'nin temel iddiası, işe yaramaz kültür unsurları ile aklın üstünün örtülmesi sonucu insanın düşünemez hale getirildiğidir. Doğru (kayyim, K: 30/30; hâlis, K: 29/3; hak, K: 35/24) din, hem bu kültür posalarını temizlemeyi, hem de bir sağduyunun gelişmesine imkân verecek bilgilere sahip kılmayı amaçlar. Kur'an'da peygamberlerin bu görevi açıkça ifade edilmiştir :

"Şüphesiz Allah, içlerinden onlara âyetlerini okuyan, onları arındıran, kitabı ve hikmeti öğreten bir elçi göndermekle iyilikte bulunmuştur ; oysa bundan önce onlar açık bir sapıklık içinde bulunuyorlardı" (K: 3/164).

Burada toplum hayatının biri durağan, diğeri değişen iki vechesi, istikrar ve değişme hakkında İslâm'ın görüşünü belirtmek konuya açıklık getirecektir. Bilindiği gibi kültür, insanın ham meyil ve güçlerinin istenilir bir şekil almasını sağlayan kalıpları ihtiva eder. Kişinin sosyal çevrede tekrar ve tecrübe ile öğrenmesi sonucunda bunlar insan ruhunda içleşir ve davranışların gerisindeki alışkanlıkları oluşturur. Toplumda müşterek hale gelen bu duyma, düşünme ve davranış alışkanlıklarına gelenek, âdet gibi isimler verilmektedir. Gelenekler, problemleri toplumca benimsenen şekilde halletmeye yarayan ve o toplumun kimliğini oluşturan davranış tarzlarıdır. Sosyal değişmelere paralel olarak, başarılı bir uyum için bu tepki tarzlarının da değişmesi gerekir. Ancak çok kere geleneğin otomatizmi, düşünce ve iradeyi daraltır, neticede gelenek başarılı bir uyum kalıbı olmaktan çıkar, sırf tekrar etmekten ibaret içi boş bir davranış halini alır. Âyette insanların genel olarak kendi davranış kalıplarına tutkunluk gösterdiklerine, bu yüzden diğer gruplara, yeni bilgi ve değerlere kapalı kaldıklarına dikkat çekilmiştir (K: 23/53; 30/32). Ayrıca gelenekler her zaman aklî bir davranış tarzı olmadığı gibi, zamanla bunların işe yaramaz birer âlet haline gelmiş olması da mümkündür. Bir Hadiste iyi ve kötü âdet (sünnet) koyalardan bahsedilmiştir.²⁵ Semavî din ve peygamberlerin görevi, bir bakıma yanlış yola (dalâlet) girmiş insanlara müstakîm yollar göstermektir; onları karanlıktan aydınlığa çıkarmaktır (K: 14/1; 42/52).

25) Müslim, Zekât, 69.

İslâm Dini'nin hedefi, sadece insanlara uyacakları hazır davranış kalıpları kazandırmak değil, asıl bu verdikleriyle aklın gelişmesini sağlamaktır. Bir kaç örnekte bazı sahabilerin böyle bir formasyonu kazanmış olmalarının Hz.Peygamberi son derece memnun etmiş olduğu görülüyor. Bunlardan biri Muaz b.Cebel'in problemleri halletmede nasıl bir yol takip edeceği hakkında söyledikleridir. Onun Kitap ve Sünnetten sonra aklıyla hükmedeceğini söylemesi üzerine Hz.Peygamberin Allah'a hamdettiği rivayet edilmiştir.²⁶ Diğer bir rivayette, aklına bazı sorular gelmesinden dolayı rahatsız olup durumu Peygambere anlatan bir sahabiye de "Kulunu (taklitten) şüpheye ulaştıran Allah'a hamd ederim" diyerek takdir ettiği anlatılmıştır. Başka bir rivayetten anladığımızı göre, insan zihninde meydana gelen bir şüphe, zihin sağlığının ve imanın taklitten kurtulduğunun bir işareti olarak kabul edilmiş, gerçek iman sayılmıştır.²⁷

Kur'an'da Hz.Peygambere uyulması (ittibâ) ve onun model alınması istenmiştir; ancak bunun körü-körüne bir bağlanma olmadığını gösteren bir hayli delil vardır. Dinin hak olduğu, sadece peygamberin güvenilir bir kişiliğe sahip olmasına dayandırılmış değildir. Kur'an'ın teklif edilen bilgi ve değerlerin düşünülerek alınması hususunda ısrarlı olduğu açıktır :

"Bu, âyetlerini düşünmeleri ve akıl sahiplerinin öğüt almaları için sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır" (K: 38/29).

"Bu Kur'an üzerinde düşünmüyorlar mı ? Kalpleri üzerinde kilitleri mi var ?" (K: 47/24).

Muaz b. Cebel olayı, başarılı bir uyum için gerekli olan temel yapının iki yönünü gösterir. Biri belli durumlarda mevcut belli davranış kalıplarına göre hareket etmek; diğeri zihnin, bu belirlenmiş davranış kalıplarının dışına çıkamadığı donukluğa düşmesini önlemek, her türlü yeni durum ve değişimde, alışılmışın dışında yeni hal tarzları bulmasını sağlayacak esnekliğini korumaktır. Genel kural olarak, davranıştaki değişiklik, bunun altındaki hareket mekanizmasının sağlıklı çalışıp çalışmamasına bağlıdır. Âyete göre "kendinde olanı değiştirmedikçe Allah bir toplumun durumunu değiştirmez" (K: 13/11). Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi benimsenmiş ve alışılmış inanç ve tutumlar devam etme ve değişmeye direnme meyli gösterir. Bu yüzden kültürler bir müddet sonra hayata uyum gücü gösteremez hale gelebilir. İslâm'da, kültürlerdeki bu tıkanmaya dikkat çekilmiş, böyle bir durumdan korunmanın, mümkün olduğu kadar çok bilgi edinmek suretiyle akıl yeteneğinin bilgi üretici fonksiyonunu geliştirmek ve canlı tutmakla mümkün olacağı belirtilmiştir. Bu yüzden dinî-kültürel miras âlimlere teslim edilmiş (Âlimler peygamberlerin vârisleridirler)²⁸, sağlıklı uyum sağlanması husu-

26) Tirmizî, Ahkâm, 3; Ebû Dâvûd, Akdiye, 11.

27) Ahmed b. Hanbel, I, s.340; Müslim, İman, 211.

28) Buhârî, İlim, 10.

sunda kültürü yenileme (tecdîd) sorumluluğu açıkça vurgulanmıştır. Öyle ki, bu zihnî çaba sonucunda bulunan hal tarzı yanlış bile olsa, müctehide sevap verilecektir.²⁹

Akil yeteneğinin geliştirilmesi denilince, bundan akıl denilen bazı zihin fonksiyonlarının işler hale getirilmesi kastedilir. Filozof ve psikologlar, zihne gelen ham bilgilerin bazı kategori veya prensiplere göre organize edildiğini kabul ederler. Bu prensiplerin en önemli ikisi ayniyet (ve buna bağlı diğer iki prensip) ile sebepliliktir.

Dinî metinlerde müslüman zihninin, aynılık fonksiyonu gelişmiş bir zihin olması beklenmektedir. İnsanın hem insan, hem Tanrı olarak kabul edilmesi, Allah'ın insana benzetilmesi, maddî varlıklara mutlak ve ilâhî özellikler atfedilmesi ve çoktanrıcılık (şirk) gibi prelojik düşünceler tenkit konusu olmuş ve en büyük günahlardan sayılmıştır (K: 4/171; 5/17,72; 9/30; 31/13).

İslâm Dini'nde aklın sebeplilik ilkesinin doğru olarak, yani sebep ve sonucun birbirine Allah'ın bunları bağladığı şekildeki sıraya uygun olarak bağlanması önem arzeder. İnzar ve tebşir; peygamberlerin, aralarına uzun bir zaman girdiği için insanların ilişkisini anlamakta güçlük çektiği özellikle beşerî olaylardaki sebep ve sonuçlar hakkında insanları uyarmasıdır. Hz. Peygamberin ifadesiyle, diğer insanlara göre kendisinin konumu, bir tepenin üstünden düşmanın geldiğini görüp tepenin öbür yüzündekilere bunu haber veren kimsenin durumu gibidir.³⁰ Onun tarifine göre "bir mü'min bir delikten iki kere sokulmaz"³¹; yani böyle bir sonucu meydana getiren durum ve şartlara dikkat eder, tedbir alarak tekrar aynı kötü duruma düşmekten korunur.

Olayları sebep-sonuç olarak birbirine bağlamak, insan zihninin küllî bir fonksiyonu olmakla beraber, bu bağlamanın çok defa olayları doğru olarak açıkladığı söylenemez. Bir çok değer hükmünü alırken olduğu gibi bu tür hükümlerin çoğunu da doğruluk veya yanlışlığına dikkat etmeden, çevreden ve otoritelerden alır benimseriz. Çoğu zaman bilginin doğruluğu herhangi bir önem taşımaz. Bencilliğin ağır basması, otoritenin karizması veya herkesin bunu kabul ediyor olması, alıp benimsemek için yeterli görülür. Böylece objektif vâkıalara uymayan ve dolayısıyla başarı ve mutluluk için engel teşkil eden bir çok batıl inanç ve basmakalıp hükümlere sahip oluruz. İnsanın bu zaafı, dinî metinlerin üzerinde en çok durduğu ve sakınma yollarını gösterdiği hususlardandır. Zandan, yani doğruluğu şüpheli bilgiden kaçınmalı, alınan bir mesajın doğruluğu araştırılmalıdır (K: 49/6,12). Doğru bilgi elde etmek için eşya ve olaylar incelenmeli, sebep-sonuç ilişkilerine dikkat edilmelidir. Kur'an'da Allah'ın varlık ve sıfatlarını anlamamanın en emin yolu olarak insanın ta-

29) Ebû Dâvûd, Melâhim, 1, 17; Ahmed b. Hanbel, IV, s.205; Müslim, Akdiye, 15.

30) Müslim, İman, 353.

31) Müslim, Zühd, 63; Buhârî, Edeb, 83.

biata ibret gözüyle bakması istenmiştir. Ayrıca sosyal olayları idare eden kanunları (Allah'ın sünneti) anlamak bakımından tarih ve kalıntıların incelenmesi de tavsiye edilmiştir :

"Sizi topraktan yaratması ve hemen insan olup yeryüzüne yayılmanız, O'nun varlığının belgelerindedir. İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda sevgi ve rahmet meydana getirmesi O'nun varlığının belgelerindedir. Bunlarda düşünen bir toplum için dersler vardır. Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının belgelerindedir. Doğrusu bunlarda bilenler için dersler vardır. Geceleri uyumanız, gündüz de lütfundan rızık aramanız, O'nun varlığının belgelerindedir. Bunlarda kulak veren toplum için dersler vardır. Size korku ve ümit veren şimşegi göstermesi, gökten su indirip ölümünden sonra yeri onunla diriltmesi, O'nun varlığının belgelerindedir. Bunlarda düşünen millet için dersler vardır" (K: 30/20-24).

"O'nun hak olduğu meydana çıkıncaya kadar varlığımızın belgelerini hem dış dünyada, hem de kendi içlerinde göstereceğiz" (K: 41/53).

"De ki : Yeryüzünde dolaşın, Allah'ın yaratmaya nasıl başladığını görün. İşte Allah aynı şekilde âhireti de yaratacaktır" (K: 29/20).

"De ki : Yeryüzünde gezip dolaşın, yalanlayanların sonunun nasıl olduğuna bakın" (K: 16/36).

Bir bakıma peygamberlerin görevi, fiil ve davranışların düzenlenmesinde Allah'ın sünnetinin dikkate alınması hususunda uyarıda bulunmaktır. Câhiliye denilen toplumlardaki problem ve bozukluklar, Allah'ın koyduğu tabii ve sosyal kanunların doğru olarak bilinmemesinden ve bunlara uyulmamasından doğmaktadır. Dindeki ıslah kavramı, zihinlerdeki kaosu gidermek, eşya ve olaylara ait bilgilerin, Allah'ın düzenlediği şekildeki sıra ve yerinde olmasını sağlamaktır. Bir sûrede kâfir ve müslümanın durumu şöyle mukayese edilmiştir :

"Allah küfredenlerin ve yolundan çıkanların davranışlarını saptırır. İnanıp salih ameller işleyenlerin ve Muhammed'e indirilene, yani Rablerinden gelen gerçeğe inananların kötülüklerini örter ve kalplerini, durumlarını düzeltir (ıslah eder). Bunun sebebi, kâfirlerin bâtila, mü'minlerin Rablerinden gelen gerçeğe (hak) inanmalarıdır" (K: 47/1-3).

Bâtil itikad, bir olayın, onun gerçek sebebi olmayan diğer bir olaya bağlanmasıyla meydana gelen inançtır. Hadislerde câhiliye kültüründeki bir çok bâtil

inançla ilgili değerlendirmeler buluyoruz. Hz. Peygamberin tabiat olaylarıyla ilgili açıklamaları akli bir özellik taşır. Bunun en açık örneğini oğlunun vefat ettiği güne tesadüf eden güneş tutulmasını, halkın bu ölümle ilgili görmesi üzerine yaptığı açıklamada buluyoruz: "Güneş ve ay Allah'ın âyetlerinden iki âyettir, kimsenin ölümü sebebiyle tutulmazlar."³²

İslâmî anlayış, olaylar üzerinde gök cisimleri, cin, şeytan, put gibi varlıkların etkili olduğu veya baykuş, karga, yılan gibi hayvanların uğursuzluk getirdiği şeklindeki mitolojik anlayış yerine, varlık ve olayların meydana gelmesinde Allah'ın iradesini esas sebep saymak suretiyle insan zihnine ilmî bir düşünce yapısı kazandırmayı amaçlamıştır. Allah'ın iradesi, başka ifadeyle O'nun sünneti, değişmeyen bir düzen içinde belli olayların belli olayları doğurması şeklinde tecellî eder. Bir Hadisteki genel ifade ile "(Şeylerde) uğursuzluk yoktur." Başka bir Hadiste ise uğursuzluğun eşyada değil, insanın içinde olduğu, böyle şeylere takılıp kalmamak gerektiği belirtilmiştir. Bu bakış tarzı, müslüman ile câhiliye insanı arasındaki en önemli zihniyet farkını teşkil etmiştir. Nitekim Hz. Ayşe kadın, at ve evde uğursuzluk olabileceği şeklinde bir Hadis olduğunun söylenmesinden çok rahatsız olmuş ve bunun câhiliye inançlarıyla ilgili bir açıklama olduğunu hatırlatmıştır.³³

2. HISSÎ HEDEFLER :

Eğitimin zihni hedeflerinde kişinin bilme ve düşünme isteğinin, kabiliyetinin geliştirilmesi söz konusu idi. Hissî hedefler denilince kişinin daha çok sosyal ve üstün istek ve duygularının geliştirilmesi kastedilir. Duyarlık (affectivité) kavramı; insanın kendi dışındaki varlık ve olaylardan etkilenmesi (haz, acı duyması), bu konulara ilgi duyması ve yönelmesini ifade eder. Görüldüğü gibi duyarlık veya duygulanma bir uyarıcıdan dolayı haz veya acı dediğimiz bir etkilenme ile bu uyarıcıya tepki gösterme isteğini içine alır. Çok defa etkilenme, insanın istekleri bakımından uyandırıcı durum veya varlığa bir değer biçme manası taşır ve tepki göstermek üzere istekleri uyandıran bir güç kaynağı olur. Duygular isteklerin giderilip giderilmediğini veya içinde bulunulan durumun kişinin istekleri bakımından değerini gösteren işaretler sayılır.

Burada şu soruya cevap bulmak gerekir: İnsanın istekleri nelerdir veya insan hangi çeşit uyarılar (hedef) karşısında etkilenmektedir?

İstekler yönelindikleri konular itibariyle genel olarak iki grupta toplanabilir. Şüphesiz bunların en önemlisi, insanın kendini koruması ile ilgili olanlardır. Açlık,

32) Buhârî, Kûsûf, 4; Müslim, Kûsûf, 1, 3, 6.

33) Müslim, Selâm, 102; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, I-XXX c., İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., XI, 396; Müslim, Selâm, 121.

susuzluk gibi fizyolojik güdülerle emniyet, itibar, iktidar gibi psikolojik olanlar insanın kendine yöneliktir. Bunlara şahsî veya bencil istekler denilmektedir. İnsanı kendi dışına yönelten ikinci grup isteklerin sosyal olanları insanı diğer insanlara iten ilgi, sevgi ve sempatiyledir. Bunlara özgeci (altruist) istekler adı verilmektedir. İnsan sevgilerinin bir kısmı mücerret ve mutlak değerlere yönelmiştir. Gelişmiş insanda bencil ve sosyal istekler, onun bağlı olduğu gerçeklik, iyilik, güzellik, din gibi üstün değerlerin kontrolü altına alınmıştır.³⁴

İnsanın psikolojik hayatı birbirini takip eden devrî (döngüsel) bir işleyiş içinde cereyan eder. Bir ihtiyaç veya uyaran sebebiyle bir idrakte beraber meydana gelen duygusal bir gerilim, durumla ilgili istekleri bir hedefe doğru kurar ve istekle hedef arasında hedefe ulaşmayı sağlayan bir vasıta-davranış (instrumental behavior) bulunur.³⁵ Hedefe ulaşma duygusal bir rahatlama meydana getirir. Her tecrübeye ait izler hafızada saklanır ve bu içte organize olan bilgi, inanç, tutum ve değerler ile çevre faktörleri daima bu işleyişle karşılıklı etkileşim içinde bulunur.

Bazı psikologlara (meselâ Maslow) göre insan hayatı içinde istekler belli bir sıra ile ortaya çıkarlar veya isteklerin kademeli bir gelişmesi söz konusudur. Ferdin gelişmesi sırasında üst kademede isteklerin meydana çıkması için, alt kademede isteğin kafi derecede tatmin edilmiş olması gerekir.³⁶

Nefsi korumaya yönelik ihtiyaç ve istekler ve bu isteklerle beraber bulunan duygular veya bu isteklerle ilgili hedeflere karşı hasıl olan duyarlık ve yönelişlerin diğer istek kademelerinden önce ortaya çıkmasını tabii saymak gerekir. Çünkü çocuk başlangıçta egosantriktir, kendi tecrübesi ve sosyal çevre etkileriyle giderek sosyalleşir, başka ifadeyle sosyal istekleri gelişmeye başlar. Aslında erken yaşlardan itibaren başkalarının sevincine ve üzüntüsüne katılmanın (sempati) görülmeye başladığı kabul edilmektedir.³⁷ J.Piaget ve Kohlberg'in araştırmalarına göre kişideki duyarlık kabiliyeti çeşitli yaş devreleriyle birlikte gelişir ve bu gelişme insanın genel düşünce gelişmesine paralel olarak ilerler. Her merhale biyolojik olgunlaşmaya ve hayat tecrübesine dayanır.

Piaget'ye göre çocuk iki ahlâk merhalesinden geçer. Otoriter merhalede herhangi bir ahlâkî fikre sahip değildir. Egosantrik ve realisttir; yani kendisi gibi başkalarının da var olduğunu henüz kavramış değildir ve büyüklerin direktiflerini mutlak uyulacak kurallar olarak kabul eder. Otonom merhalede (kognitif gelişme ve hayat tecrübesi sonucu) otoritelerin çocuk ve genç üzerindeki etkisi zayıflar. Arka-

34) Üstün meyelanlar için bkn. E.Ribeau, *Ruhiyat Dersleri*, çev. M.Ali Aynî, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Te'lif ve Terceme Kütüphanesi, İstanbul, 1331, s. 96-109.

35) T.C.Morgan, *Psikolojiye Giriş*, çev. A.Gülerçe, Hacettepe Ün. Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1981, s.190, 191.

36) Krech-Crutchfield-Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, I-II c., çev. M.Turhan, MEB.Yayınevi, İstanbul, 1970, I, 124 vd.

37) Aynı eser, I, 160, 161.

daşlarıyla işbirliği ve eşitliğe dayanan ilişkilere girer. Ahlâkî realizmden, yani ahlâkî kendi dışında mutlak zorlayıcı bir sistem olarak görmekten kurtulur.³⁸

Kohlberg ahlâkî gelişmede üç kademe kabul etmiştir. Geleneksel öncesi merhalede çocuk ahlâkî kurala otoritenin cezasından korktuğu için ve kurallara ihtiyaçlarını karşıladığı ölçüde uyar. Geleneksel kademe kişi başkalarının beklentisi doğrultusunda, ferdî çıkarların üstünde toplumun kanun ve kurallarına uygun olarak hareket eder. Herkeste gerçekleşmesi zor olan geleneksel ötesi merhalede akılcı bir tutum gösterilir. Kuralların çıkış noktası olan ve insan değerini, haklarını esas alan evrensel ahlâkî prensiplere uyulur. İnsanlar ve olaylar hakkında karar verirken, kendini onlar yerine koyarak durumu anlamaya ve değerlendirmeye çalışır.³⁹

Kısaca belirtirsek afektif kabiliyet, özgeci sevgilerle ilgili duyguların çalışmaya başlaması ile ortaya çıkar. Meselâ muhtaç birinin durumu dikkat çeker, acıma hissi duyulur. Bu teessür durumu bu kimseye yardım etme isteği doğurur. Yardım edilince duyulan zevk, çevre tarafından da teşvik görürse, daha sonra böyle bir davranışı tekrar yapmaya sevk eder. İkinci bir adım bu tecrübelerden bazı değer hükümlerine ulaşmaktır. Yardım etmenin verdiği haz tecrübesi, "yardım etmek iyidir" şeklinde bir değerlendirmeye götürür. Buna benzer başka tecrübeler sonucu kişide doğruluk, eşitlik, yardım, fedakârlık, dostluk, arkadaşlık, sevgi, şefkat, güvenilirlik, sabır, cesaret, tevazu gibi genel olarak iyilik (mâruf) adı altında toplanabilecek temel ilke ve değerlerin işler vaziyete geldiği gelişmiş insan paradigmasının (hayat felsefesi, görüş açısı) oluşması mümkündür.⁴⁰

Bencil istekler ve bunları besleyen duygular üzerinde sosyal ve üstün sevgilerin kontrolü sağlanamadığı zaman birincilerin aşırılığa kaçması ve böylece kendine ve kendi dışındakilere zarar verecek bir hal alması kaçınılmaz olur. İkinci istekler bencil duygular ve bunların ittiği arzular ile davranış arasında, bunları düzenleyecek bir üst sistem vazifesi görür. Ancak şunu gözden uzak tutmamak gerekir. Piaget ve Kohlberg'in teorilerinde de belirtildiği gibi, insan kendisi değer hükmü verecek bir gelişmişlik durumuna gelmeden otoritenin değerlerini almak zorunda kalmaktadır. Aile, cami, okul, yayın organları bizi hazır kültür kalıplarıyla şekillendirmeye çalışır. Bir çok insan bu kalıpların değişmeye elverişli olmayan izler meydana getirmesi ve sosyal baskı, ayrıca bencil değerlerin tercih edilmesiyle ilgili yoğun telkin ve arzedilen modeller yüzünden belki hiç bir zaman kâfi derecede sosyal duyarlılığa ve ahlâkî otonomiye sahip olamaz.

İslâm Dini'nin bir cümle ile ifade edilebilecek en genel hedefi, Peygamberin di-

38) Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, Amsterdam, 1993, s. 30-35.

39) Meral Çileli, *Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 41-69.

40) Evrensel değerler için bkn. Doğan Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 107-120.

liyle üstün ahlâkî niteliklerin gerçekleştirilmesidir.⁴¹ Başka ifadeyle insanı sosyal ve üstün değerlerle eğiterek özündeki ilâhî özelliklerin gerçekleşmesini sağlamaktır. Kültürlerde bencil istekler hakim duruma getirildiği zamanlarda, bu kültürle eğitilen fertlerin ruhunda, insanın esas özünü teşkil eden sevgi ve değerler gelişme imkânı bulamaz. Bu sebeple bir âyette ifade edildiği gibi insan ahsen-i takvim üzere yaratılmış olmasına rağmen, Allah'ın bildirdiği değerlerin doğruluğuna inanıp, bu değerlere göre hareket etmediği takdirde, geri ve ilkel vaziyette kalmaktadır (K: 95/4-6). Dinî değerler bir bakıma insanın özündeki kabiliyetlerin açılmasını sağlayan ve onun yapısına uygun olarak düzenlenmiş anahtar görevi yapmaktadır.

Ayetlerde dinin eğitim fonksiyonu ile ilgili açıklama, insan isteklerinin bu çift kutupluluğuna dair psikolojik malûmat üzerine oturtulmuştur. Buna göre Allah insanı doğuştan sapma, azıma (fücür) ve bundan korunma (takvâ) güçleriyle techiz etmiştir. Bu ikinci güçler geliştirilir, üzerindeki kötülük izlerinden temizlenerek işler hale getirilirse mutluluk ve başarıya (felâh) ulaşılır. Aksine üstü örtülür, gelişmesine imkân verilmezse bozulma, sapma ve mutsuzluk kaçınılmaz olur (K: 91/7-10). Kur'an'da mü'min yerine takvâ sahibi (müttekî) sözünün kullanılması, çok kere onun duyarlık özelliğinin bilhassa belirtilmek istendiğini gösterir. Ayette fücûr (yani bencil istekler sebebiyle günah ve kötülük işlemeye olan meylin) karşısına, Allah ve O'nun taleplerine (din) önem vermede titizlik göstererek bundan korunmayı sağlamak demek olan takvâ konulmuştur. Dinî lisanda takvâ, Allah'a iman ve itaatle günaha sokan şeylerden ve âhiretteki sonuçlarından kendini korumak demektir.⁴²

Dinî metinlerde insanın yöneldiği bu iki çeşit hedef grubunu ifade için, çok defa dünya ve âhîret kavramları kullanılmaktadır. Kur'an'da bu ikisini süre ve kalite itibariyle karşılaştıran bir çok âyet vardır. Neticede âhîretin dünyaya tercih edilmesi, daha doğru ifade ile âhîret isteklerinin dünya istekleri üzerinde tutulması istenmektedir. Böylece dünya isteklerinin üzerinde bunların normal ve zararsız bir halde gerçekleşmesini sağlayacak bir kontrol mekanizması (irade, takvâ) kurulmuş olacaktır. Buna göre sırf dünya nimeti isteyene bunlar verilir, ancak düşünülürse görülür ki, dünyevî haz ve menfaatler az ve geçicidir, âhîretteki karşılıklar ise bunlardan daha iyi ve devamlıdır. Ayetleri yalanlayan ve âhîrete inanmayanların telkin ettiği basit ve ilkel isteklere kapılmamak gerekir (K: 4/77; 7/169; 87/17; 93/4).

Ahîreti gözetmek, dinin tekliflerine uymaktır. Bunun sonucu, gerçek mutluluktur, Cennettir. Öbür dünyadaki mutluluk, aslında bu dünyadaki dinî ve ahlâkî davranışın sonucudur. Dinin emirlerine uyarak bencil istekler karşısına, insan tabiatında gizli olan dinî ve özgeci duyarlık kabiliyetlerini çıkarmak suretiyle, bu ikincilerin

41) Muvatta', Hüsnü'l-hulûk, 8.

42) Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan(KAİ)*, çev. S.Ateş, Ankara Ün.İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1975, s.222-226; Râğîb İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır, 1961, (vky) md.

kontrolünde kurulan ruhî denge, âhiretteki mutluluğa yol açacak dünyadaki salih amellerin iç dinamiğini oluşturur.

Bir Hadiste insanın istekleri veya duyarlık konuları ile davranışları hakkında şu psikolojik bilgi verilmiştir: "Davranışlar niyetler iledir. Herkes niyet ettiğine yönelir: Kimin yönelişi Allah ve Peygamberine ise buna doğru, kimin yönelişi de dünyaya veya almak istediği bir kadına doğru ise o yönde hareket eder."⁴³ Burada insanın yöneldiği biri üstün, diğeri fizyolojik ve dünyevî iki duyarlık objesi ayırılmıştır. Sözün gelişinden anlaşılacağı üzere davranışın değeri, yönelinen hedefin değeriyle ölçülmektedir. Mü'minin istekleri, bunların üzerinde tuttuğu Allah'ın isteği doğrultusunda şekillenir ve kontrol edilir. Ayet ve Hadislerde Allah ve Peygamber sevgisinin, (mal, akraba, ticaret gibi) diğer sevgilerden üstün tutulması gerektiği üzerinde durulur. Başka istek ve sevgiler, birinci derecede önem verilecek olan Allah sevgisine bağlanmıştır (K: 9/24). Kim Allah için sever, Allah için buğzederse imanı kemâle ermiştir.⁴⁴ Allah mü'min için bütün istek ve davranışlarında etkisini gördüğü üstün duyarlık konusudur. O'na iman; gerçeklik, iyilik ve güzellik gibi üstün değerleri her şeyin üstünde tutmak ve diğer varlıklara sevgi ile açılmak demektir.

Duyarlık eğitiminde nihâî hedef, değerleri; inanç, tutum ve davranışlar için rehber rolü oynayacak bir üst organizasyon haline getirmektir. Kohlberg'in gelenek-ötesi dediği bu duyarlık kademesindeki kâmil insan, olayları gelenek ve sosyal kuralların atf noktası olan bu üstün değerler açısından değerlendirir. Fakat uygun eğitim, veraset ve çevre şartlarından mahrumiyet dolayısıyla insanların çoğu sosyal baskının, şekil ve kurallara bağlılığın hakim özelliğini teşkil ettiği geleneksel kademenin üstüne çıkma gücü gösteremez. Bazılarının tamamen otoritenin vereceği ceza korkusuna dayalı bir duyarlık seviyesinde kalmış olması da mümkündür. Sosyal düzen bakımından fertlerin çeşitli yaptırımlar vasıtasıyla kurallara uyması sağlanır. Ancak önemli olan, kişinin sosyal uyumunun dıştan uygulanan bir baskı, zorlama ve ceza ile değil, içinden gelen sosyal ve üstün bir duyarlık ile sağlanmasıdır. Bununla beraber bir Hadiste belirtildiği gibi, davranışların kontrolünde çok kere sosyal çevre ve vicdanın beraber etkili olduğu görülür: "İçine danış: İyilik kalbin rahatladığı; günah, içinde rahatsızlık doğuran ve insanların bilmesini istemediğin şeydir"⁴⁵

İç kontrol ve duyarlık bakımından dinin gücü tartışılmaz. Allah'a iman; ister O'nun vereceği ödül veya ceza sebebiyle olsun, ister O'na bağlılığın bir neticesi olarak ortaya çıksın, bir mü'minin ahlâkî davranışı ve sosyal duyarlığı için derunî bir kaynak oluşturur. Hz. Peygamberin mü'minde sosyal ve üstün duyarlık durumunun gerçekleşmesini beklediği görülmektedir. Ona göre gelişmiş bir mü'min vicdanı

43) Buhârî, Bed' ü'l-vahy, 1.

44) Buhârî, İmân, 8; Müslim, İman, 69; Ebû Dâvûd, Sünnet, 15.

45) Ahmed b. Hanbel, IV, 228, 194; Müslim, Birr, 14.

(kalbi), olayların değerlendirilmesinde esas miyarı teşkil etmelidir (: "Müftüler ne derlerse desinler, sen kendi kalbine danış."⁴⁶ Yine onun izahına göre, sevgiyle Allah'a yöneliş, her türlü davranışın ilâhî iradeye göre şekillenmesini sağlayacak yüksek duyarlık kabiliyetini işler hale getirir.⁴⁷

Çok bilinen bir Hadiste islâm ve ihsan, imanın iki seviyedeki tezahürü olarak açıklanmıştır. Islâm ve ihsan her ikisi imanın objektif yüzünü, ibadet ve davranışları ifade etmekle beraber, bunları ortaya çıkaran imanın duyarlık derecesi farklılık arzeder. Bazan fiil ve davranışların kaynağı iç duyarlık olmaktan ziyade haricî sebepler ve taklit olabilir. Bir âyette dine girişin bazan o kültürün işaretlerine şeklen katılma tarzında olduğuna dikkat çekilmiştir ("Siz iman etmediniz, 'islâm olduk', deyin. Çünkü kalplerinize iman girmemiştir" K: 49/14).⁴⁸ Bu durumda sosyal çevre ve geleneğin taleplerine şeklen uygunluk ve dolayısıyla sosyal statü ve beden nitelikleri önemli hale gelir. Ancak dinî metinlerde vurgulandığı üzere dış görüntüden ziyade kalpteki iman ve buna bağlı olarak yapılan iş önem arzeder. "Allah'ı görüyormuş gibi kulluk etmek" şeklinde tarif edilen ihsanı böyle bir iç kaliteye dayalı davranış olarak görmek lâzımdır. Bu durumda kulluk Allah karşısındaki duyarlığın bir yansıması, imanın görünüşü olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Yaşayıpta Allah'a ve O'nun talepleri olan evrensel değerlere bağlılık (takvâ), insan değerinin ölçüsü olur (K: 49/12, 13).

Allah'a kulluk etmeyi, Allah karşısındaki duyarlığın, önce O'na samimî olarak yönelme, sonra içteki ilâhî özün, sevginin işler hale gelmesiyle varlığa açılma şeklindeki bir görünüşü olarak anlamak gerekir. Çünkü burada dikkat çeken bir husus imanın ahlâkî duyarlık ve sevgi ile açıklanıyor oluşudur. Bir Hadiste iman sevgi ile açıklanmıştır: "İnanmadıkça cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız."⁴⁹ Sosyal duyarlık, imanın en önemli bir görüntüsü olarak kabul edilmektedir. Mü'min ve müslüman çok kere sosyal ilişkilerdeki duyarlığını gösteren ifadelerle tarif edilmiştir: "Müslüman, müslümanların dilinden ve elinden zarar görmediği kimsedir. Mü'min de insanların canları, malları bakımından kendinden emin oldukları kimsedir."⁵⁰ İdeal bir toplumun üyeleri arasındaki duyarlık, bir organındaki ağrının vücudun her tarafında hissedilmesine benzetilmiştir.⁵¹ Hz. Peygamber, kötülük karşısında duyduğu teessürün bir mü'mini, bunu gücü yettiğince ve her türlü medenî yollara başvurarak düzeltmek üzere harekete

46) Dârimî, Büyü', 2.

47) Buhârî, Rikâk, 38.

48) Buhârî, İmân, 37; Tefsiru sûre, 31; Dinin iki derecesi için bkn. İzutsu, *KAl.*, s.214; İman-islâm ilişkisi için bkn. Yazır, *age.*, VI, 4483,4484.

49) Müslim, İmân, 93.

50) Tirmizî, İmân, 12; Buhârî, İman, 5; Müslim, İman, 64.

51) Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 66.

geçireceğini, sadece üzülmünün imanın zayıflığı olacağını belirtmiştir. ⁵² Vedâ Hutbesinde can, mal, ırz gibi temel insan haklarının kutsallığı, bu arada özellikle kadın ve erkeğin birbirleri üzerindeki hakları üzerinde durulmuştur. ⁵³ Aslında dinin gözettiği esas maksatlar önemli insan haklarının (mesâlih) korunmasına yöneliktir. İslâm hukukçuları bu hedefleri din, can, akıl, mal ve neslin korunması başlıkları altında toplamışlardır. ⁵⁴ İmanın yetmiş küsur şubesi olduğunu beyan eden Hadisin açıklamalarında, imanın belirtileri olarak yapılan listelerde maddelerin neredeyse tamamını sosyal ilişki ve ahlâkî değerler teşkil etmektedir (Bazı maddeler: Ana-babaya saygı, akraba ilişkilerini devam ettirmek, komşuya, misafire ikramda bulunmak, hastayı ziyaret etmek, sözünde durmak, kin ve hasedi terketmek, adaletli olmak, küçüklere şefkat, büyüklere saygı göstermek..) ⁵⁵

Bütün bu teferruatlı listelerin dayandığı ve bir müslümanın istek ve davranışlarını düzenlerken uyacağı sosyal duyarlık için bugün empati sözü kullanılmaktadır. Empati, kendini onun yerine koymak suretiyle karşıdakinin duygu ve düşüncelerini anlamak ve sosyal ilişkinin temeline bu anlayışı koymaktır. Bu evrensel anlayış Hz. Peygamber tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Sizden biri kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş sayılmaz." Empatik duyarlık, ben-merkezcilikten uzaklaştıkça ortaya çıkmaktadır ve insan içinde bulunan çocuk, ana-baba ve yetişkin rollerinin akıl kontrolündeki ahenkli bir beraberliğini ifade eder. Araştırmalara göre empati ile kendini gerçekleştirme, sosyalleşme, sosyal duyarlık ve uyum arasında olumlu; kaygı, depresyon, saldırganlık arasında olumsuz bir ilişki vardır. ⁵⁶

Mü'min ile kâfir arasındaki duyarlık ve istek konusu itibariyle olan farklılık açık olarak ortaya konmuştur. Kur'an'ın tasvirine göre kâfir, kalbi içinde bulunan ilâhî özellikler ve emanet ortaya çıkmayacak şekilde taş gibi katılaşmış olan kimse-dir. Bu yüzden davranışının arkasında sadece bencil ve ilkel bir motivasyon mekanizması işlemektedir. Kur'an'ın ifadesiyle onlar basit istek ve zevklerini tanrı haline getirmişlerdir (K: 2/74; 7/179; 25/44; 45/23; 47/12,16).

Duyarlığın sadece bencil isteklerle ilgili olduğunu ifade eden bir kavram da cehl sözüdür. Bazılarına göre cehl, ilmin zıddı olmakla birlikte, daha ziyade İslâm ahlâk sisteminin merkez noktasında bulunan hilm'in mukabili sayılması daha doğrudur. Cahilî tipin en belirgin özelliği, davranışın arkasındaki motivasyon düzeninin, cahiliye hamiyeti, yani en ufak bir tahrik ile patlamaya hazır, insanı

52) Müslim, İman, 78.

53) Tirmizî, Fiten, 6; Müslim, Hac, 147; Buhârî, Hudûd, 9.

54) Şatıbî, *el-Muvâfakât*, I-IV c., çev. M. Erdoğlan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990-1993, II, 7 vd.

55) İmanın şubeleri hakkındaki listeler için bkn. Ahmed Davudoğlu, *Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I-XI c., Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977, I, 240-245.

56) Empati hakkında geniş bilgi için bkn. Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.119-150.

her türlü aşırılığa itebilecek ateşli ve tutkulu bir öfkeden ibaret oluşudur. 57 Cahilce davranış, duygusal gerginlik ve bencil isteklere bağlanmıştır. Böyle bir bağlantıda kötü sonuca engel olacak bir geri besleme sistemi yoktur. Mü'minin tutumunda ise duygusal gerginliğin fevrî ve acele bir tepkiye dönüşmesi, araya giren üstün sevgilerle (iman) kontrol edilip önlenmiştir (K: 48/26).

Hilm kavramı, cehl kavramının tersi bir psikolojik durumu ifade eder. Râğîb'a göre hilm, öfke heyecanından nefsi tutmaktır. 58 Daha geniş bir tarife göre hilm; ruhu dizginlemek, tab'ı şiddet dolu kızgınlık halinden korumak, kızgınlığa rağmen sükûneti muhafaza etmektir. Ayette hilm, azgınlık, saldırganlık (tâğîlik) mukabili olan rasyonel bir tutumu ifade etmektedir (K: 52/32). 59

Sosyal ve dinî isteklerin fizyolojik istekler üzerinde, bunlara normal ve sağlıklı bir çıkış yolu sağlamak üzere geliştirilmesi gerektiği bilhassa vurgulanmıştır. Dinî duyarlılığın, kişiyi aile ve sosyal hayattan koparacak ve sağlığını bozacak derecede ibadete sevk etmesi Hz. Peygamberin önlemeye çalıştığı bir durumdur. Zaman zaman bazı sahabîlerin ibadete çok meşgul olmak istemeleri münasebetiyle Hz. Peygamberin bunlara sert tepki gösterdiği ("Benim sünnetimi beğenmeyen, benden değildir"), böyle bir tutkunun sakıncalarına dikkat çektiği rivayet edilmiştir. Böyle bir anlayışın, fıtratın dengeli olarak gelişmesine engel olacağı düşüncesiyle onun tarafından İslâm'ın esas misyonundan sapma olarak değerlendirilmiş olduğu söylenebilir. Çünkü bir münasebetle şunu hatırlatmıştır: "Kendinize zorluk çıkarmayın, sonra zorluğa uğrarsınız. (Geçmişte) bazıları kendilerini zora koştular ve Allah da onları zahmete soktu. Manastır ve kiliselerdekiler, işte bunların kalıntılarıdır." 60 Onun açıklamasına göre "Din kolaylıktır," dini yumuşak bir tarzda yaşamak lâzımdır; çünkü "güçlü kesilen kimse ne yol alabilir, ne de bineğinde sırt bırakır." 61

İbadete aşırı düşkünlük gösterenlere Hz. Peygamber kendi yaşama tarzını (sünnet) ölçü olarak almalarını istemiştir. Ona göre yeme, içme, dinlenme, cinsiyet gibi fizyolojik ihtiyaçları ihmal etmenin beden ve ruh sağlığını bozucu etkileri görülecektir. İnsan üzerinde Rabbinin hakkı olduğu gibi nefsinin ve ailenin hakları da vardır. 62 Yine ona göre şu psiko-pedagojik kuralı esas almalıdır: "Her şeye karşı bir istek duyulur ve her isteğin bir sonu olur. İstek duyan kimse itidal üzere hareket ederse onun başarılı olacağını bekleyin." 63

57) İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar (KDAK.)*, çev. S.Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, ts., s.61; Mustafa Fayda, "Câhiliye", TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.

58) Râğîb İsfehânî, *age.*, (hlm) md.

59) İzutsu, *KDAK.*, s.55; Râğîb, *age.*, (hlm) md.; Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, I-X c. Beyrut, 1306, (hlm) md.

60) Ebû Dâvûd, *Edeb*, 52.

61) İbn Mubârek, *Kitâbü'l-Zühd*, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, ts., s.415; Buhârî, *İman*, 29.

62) Buhârî, *Nikâh*, 1; Buhârî, *Edeb*, 86; Savm, 54; Müslim, *Sıyâm*, 186; *Nikâh*, 5;

63) Tirmizî, *Kıyamet*, 21.